

Het hart van Brabant

Wandelend of fietsend over de Noord-Brabantse binnenwegen markeren ze vaak het aangezicht van het buitengebied: statige kloostercomplexen, serene gebouwen die een zekere spiritualiteit uitademen. Achter de muren bevindt zich een voor velen geheimzinnige wereld.

Wim Coenraets

Nu de kloosters door de voortgaande vergrijzing in hoog tempo leeg komen te staan, groeit het besef dat snel handelen nodig is om de ziel van de gebouwen voor de komende generaties te bewaren. "Gemiddeld is een kloosterling ouder dan tachtig jaar. Het is geen vijf maar twee voor twaalf. Daadkrachtig optreden is geboden, willen we niet voor voldongen feiten worden geplaatst", zegt Jasper van Deurzen, projectregisseur bij Agro & Co, de groene participatie- en ontwikkelmaatschappij van Noord-Brabant. Agro & Co heeft de herbestemming van kloosters en ander religieus erfgoed op de Brabantse agenda gezet.

"We zijn blij dat we al enkele jaren de provincie aan onze zijde weten. Die heeft de herbestemming van kloostercomplexen en ander cultuurhistorisch erfgoed als speerpunt opgenomen in haar *Agenda van Brabant*, de toekomstvisie voor onze provincie. Uitgangspunt is dat de nieuwe invulling moet aansluiten op de oorspronkelijke waarden van de orden, zoals bezinning en rust, en het werk dat kloosterlingen eeuwenlang hebben geleverd. Zorg en onderwijs zijn in Noord-Brabant nauw met de katholieke broeders en zusters verbonden."

KATHOLIEK TOEVLUCHTSOORD

De verwevenheid van de orden van Franciscanen, Benedictijnen en Augustijnen met Brabant is groot. Met ruim 250 gebouwen kent de provincie nog steeds de grootste kloosterdichtheid van Nederland. Dat is deels een erfenis uit de middeleeuwen toen Brabant en Limburg (met inbegrip van het tegenwoordig Belgische deel) een sterke katholieke identiteit aannamen. Niet voor niets had Den Bosch in die periode de bijnaam "Cleyne Rome".

Kloosters, kapellen en andere religieuze gebouwen waren alom aanwezig. Daar bracht ook de Tachtigjarige Oorlog geen verandering in. Ook na de breuk met de katholieke Spaanse vorst Filips II (1581) en de oprichting van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bleven veel kloosters beneden de grote rivieren bestaan. In de negentiende eeuw ontwikkelde het gebied zich zelfs tot een toevluchtsoord voor orden die in de buurlanden niet meer veilig waren.

De orden leverden met zorg en onderwijs een wezenlijke bijdrage aan de Noord-Brabantse identiteit, zegt Jasper van Deurzen. "De regio was naar Nederlandse normen een achtergesteld gebied. De religieuzen hebben gezorgd voor de ontwikkeling van Zuid-Nederland."

BRABANTS MOZAÏEK

Tot diep in de twintigste eeuw verpleegden en onderwezen broeders en zusters vele generaties Brabanders. Als "tegenprestatie" trad van menig gezin minstens één zoon of dochter tot een van de orden toe. "Die verwevenheid is ook fysiek zichtbaar in de Brabantse ruimtelijke inrichting", legt Van Deurzen uit. "Bijna elk dorp - Brabant was in oorsprong een mozaïek van dorpen - had wel een klooster als markant beeldmerk. Gecombineerd met de historische rol die kloosters hebben gespeeld maakt dat hun herbestemming tot een belangrijke ruimtelijke en cultuurhistorische opdracht."

Aan de symbiose tussen kerk en samenleving kwam in de jaren 1970 een einde. De emancipatie van de burger, de secularisering, en de professionalisering van zorg en onderwijs drongen door tot bij de religieuzen achter de dikke kloostermuren. De rol van het klooster als "een eigen wereld binnen de buitenwereld" kon sindsdien almaar minder worden vervuld.

> Gemiddeld is een kloosterling ouder dan tachtig jaar <

Wat volgde, was een situatie waar niemand echt raad mee wist. De orden zagen nauwelijks nog nieuwe leden toetreden en hun gemeenschappen vergrijsden snel. De katholieke kerk en de kloosterlingen verwachtten weinig heil van de seculiere samenleving als het ging om het voorbestaan of de herbestemming van de kloostergebouwen. Niet zonder reden. "De kerk is rijk zat, die kan makkelijk haar eigen boontjes doppen", was de algemene opvatting. Tegelijkertijd worstelde de overheid met de vraag welke rol zij moest vervullen. Die patstelling is pas sinds kort doorbroken.

BOSSEN VAN BEZINNING

"Vanuit Agro & Co kijken we hoe de Brabantse economie kan worden versterkt door verbindingen te leggen met de bestaande landschappelijke kwaliteit. In 2006 gaven we opdracht voor een onderzoek naar de ruimtelijke kwaliteit van Brabant en de daarmee samenhangende kansen voor nieuwe economische dragers. Het onderzoek "Nieuwe markten Brabants Land", onder leiding van de hoogleraren Luuk Boelens (Utrecht) en Hans Mommaas (Tilburg), leverde vijf potentiële product-markt-combinaties (pmc) op. Eén daarvan, Bossen van Bezinning, richt zich op het benutten van het rijke religieuze erfgoed voor economische toepassingen in onder andere zorg, onderwijs en bezinning.

"Agro & Co heeft het concept van *Bossen van bezinning* opgepakt en kreeg al snel steun vanuit de provincie Noord-Brabant en de *Konferentie Nederlandse Religieuzen* (KNR), de koepelorganisatie van orden en congregaties. Samen proberen we nu volgende stappen te zetten, zoals de oprichting van een speciale ontwikkelmaatschappij die de herbestemming van kloosters procesmatig moet begeleiden."

<http://twitter.com/#!/bosvanbezinning>

Van oud naar nieuw

Klooster wordt gedefinieerd als een gemeenschappelijke woning van monniken of monialen, die op basis van gedane geloften een regel en een strikte dagindeling volgen. Onder het motto "*ora et labora*" (bid en werk) wordt in een klooster een contemplatief en actief leven geleid. Met hun kloostergebouw gaan orden doorgaans een eigenzinnige relatie met de buitenwereld aan.

Het betreft een specifiek bouwtype met een logische organisatie waarin de activiteiten die intern op het kloosterleven of extern naar het wereldse leven zijn gericht, op getrapte en geclusterde wijze zijn ontworpen. Het gebouw ademt de leefregel van de orde uit. Door actief te zoeken naar woon- en werkvormen die bij die specifieke organisatievorm passen, kunnen de eeuwenoude leefregels – ook zonder de eventuele beladenheid van het geloof – naar de 21e eeuw en later worden vertaald.

De kloosters van de oudere orden, zoals de Benedictijnen en Augustijnen, zijn veelal ommuurde gebouwen die buiten of tegen het stedelijk gebied aan liggen. De Franciscanen daarentegen zijn juist ingebed in het maatschappelijk leven, dikwijls met een pal naast het klooster gelegen school of een ziekenhuis.

Benedictus

"Bid en werk"

De orde van Benedictus is contemplatief, gesloten en vertoont een sterke hang naar stilte en autarkie. Daarom leven Benedictijnen veelal afgezonderd van dorp of stad. Dat uit zich onder meer in ommuurde kloosters. Binnen die muren wordt aan landbouw en voedselvoorziening gedaan. Het bekendste voorbeeld zijn de bierbrouwerijen van de aan de Benedictijnen verwante Trappisten. Deze orde is principieel vegetarisch en ambachtelijk en daardoor minder toegankelijk – maar juist daarom tegenwoordig nogal in trek. De extreme leefstijl contrasteert sterk met die van de wereldse wereld en is vaak aantrekkelijk voor intellectuelen en zakenlui die aan bezinning toe zijn.

Voortbordurend op deze eigenschappen zouden – behalve bezinning – passende programma's kunnen zijn: landbouwopleiding, laboratoria, praktijkonderwijs, bouwkundig onderzoek, zorgboerderij of biologische horeca. Passende woonvormen zijn te vinden in gemeenschappen die streven naar duurzaamheid, biodynamische landbouw of zelfbouw.

Voorbeelden van deze kloosters zijn Koningshoeven in Berkel-Enschot, de Achelse Kluis en Westmalle.

Er wordt gekeken hoe de Brabantse economie kan worden versterkt door verbindingen te leggen met de bestaande landschappelijke kwaliteit.

Met hun kloostergebouw gaan orden doorgaans een eigenzinnige relatie met de buitenwereld aan.

↳ Bijna elk dorp in Noord-Brabant had wel een klooster als markant beeldmerk.

Augustinus

“Neem en lees”

De volgelingen van Augustinus maken deel uit van een sterk intellectuele, strenge en actievare orde. Ze zijn de grondleggers van de katholieke universiteiten. Bijzondere aandacht wordt besteed aan boekdrukkunst, taal en kritische beschouwing, naast bezinning en actieve inzet voor de armen en de missie. De kloosters zijn veelal imposante gebouwen – vaak voormalige kastelen van weldoeners – in of aan de rand van dorp of stad.

In de lijn van deze kenmerken zou gedacht kunnen worden aan “sabbaticals” en opfriscursussen taal, wiskunde, kunstgeschiedenis of kunstnijverheid. Ook postdoctorale opleidingen zouden kunnen, alsmede de productie van boeken of digitale publicaties. Deze kloosters zouden passende woonvormen in los-vaste verbanden kunnen aanbieden aan studenten en zelfstandigen zonder personeel (ZZP-ers), die intellectueel of creatief werk met een specifieke woonvorm wensen te combineren.

Voorbeelden van deze kloosters zijn: Montfortanen in Oirschot en de Assumptionisten in Boxtel en Leuven.

Franciscus

“Bemint Hem in elkaar”

De Franciscanenorde komt het meest voor. Ze is actief, open en in de regel minder streng. Franciscanen leggen zich toe op het basis- en voortgezet onderwijs en op zorg en missie. De kloosters bevinden zich meestal midden in het dorp of de stad en bevatten naast het frater-/zusterhuis vaak ook een school, internaat, inrichting of ziekenhuis. Dat ziekenhuis staat ook wel eens geïsoleerd buiten de gemeenschap.

Uitgaand van deze kwaliteiten passen functies als verslavingsretraites en -zorg, levensscholen, ouderen- en/of algemene zorg, internaat of een “*Outward Bound School*”. Die functies kunnen worden gecombineerd met al dan niet tijdelijke woonvormen zoals vluchtelingenopvang, zorghotel, verzorgingstehuis of internaten.

Voorbeelden van deze kloosters: Paters van Heilig Hart Bavel, Zusters van Liefde Schijndel, Clarissenklooster Eindhoven.

Ziel en zakelijkheid

ZIN in Vught geldt in Nederland als een schoolvoorbeeld van een kloostercomplex dat een succesvolle transitie heeft doorgemaakt.

In Vught deden de fraters een stap terug maar wisten ze zoveel van hun identiteit over te dragen, dat ZIN zich nog steeds afficheert als klooster, als een plek waar mensen zich kunnen verdiepen in zingeving en werk.

De drijvende kracht achter het overgangsproces is Wim Verschuren. Het voormalige hoofd van de Fraters van Tilburg beschouwt de jaren 1990 als bepalend voor de totstandkoming van ZIN. “Destijds hadden de meeste congregaties en orden al besloten: “*Wij houden op in Nederland, wij zijn de laatsten.*” Wie in zo’n denkkader zit, doet feitelijk niets meer, maar wacht af.”

“Een kleinere groep zag het heel anders: “Ja, we zijn oud en we zijn bereid te sterven. Maar ons product, om het zo maar te noemen, is nog goed.” Vanuit die overtuiging hebben ze de blik naar voren gericht en zijn ze gaan nadenken over nieuwe vormen van gemeenschap. Ze hielden de deur open voor nieuwe toetreders en straalden uit dat ze hun erfgoed wilden doorgeven.”

Als algemeen overste stak Verschuren veel energie in de herijking van de identiteit van de fraters. “Het was een hernieuwde zoektocht naar onze bron, zijnde compassie en barmhartigheid.” Van daaruit keken de broeders hoe ze in Nederland hun zending gestalte konden geven. “Dat bracht ons tot het inzicht dat we het proces voor een groot deel aan niet-fraters moesten geven, eenvoudigweg omdat we oud zijn. Die acceptatie maakte niet moedeloos, maar gaf juist veel energie.”

Er volgde een zoektocht naar betrouwbare partijen die de plannen konden helpen realiseren. “Vijf jaar lang werkten we samen met een adviseur aan een businessplan.” Een eerste punt was het bepalen van de onderscheidende waarde die Vught-in-nieuwe-vorm meegegeven moest worden. “Als je geen abdij, conferentieoord of trainingscentrum wilt zijn, wat wil je dan wel zijn? Uiteindelijk kwamen we uit op de combinatie bezinning en werk. In drie woorden samengevat: ziel en zakelijkheid.”

NIEUWE LEEFVORMEN

Inmiddels exploiteert de stichting *Zin in Werk* het Vughtse complex. De stichting, met twee fraters in het vijfkoppige bestuur, huurt de gebouwen. Ze kreeg bij het begin een “uitzet” mee, maar ook de duidelijke boodschap dat ze vanaf dat moment zelf de broek moest ophouden. De congregatie neemt het groot onderhoud van het gebouw voor haar rekening. “Op die manier houden we ook een troefkaart in handen, mocht dat onverhoopt nodig zijn.”

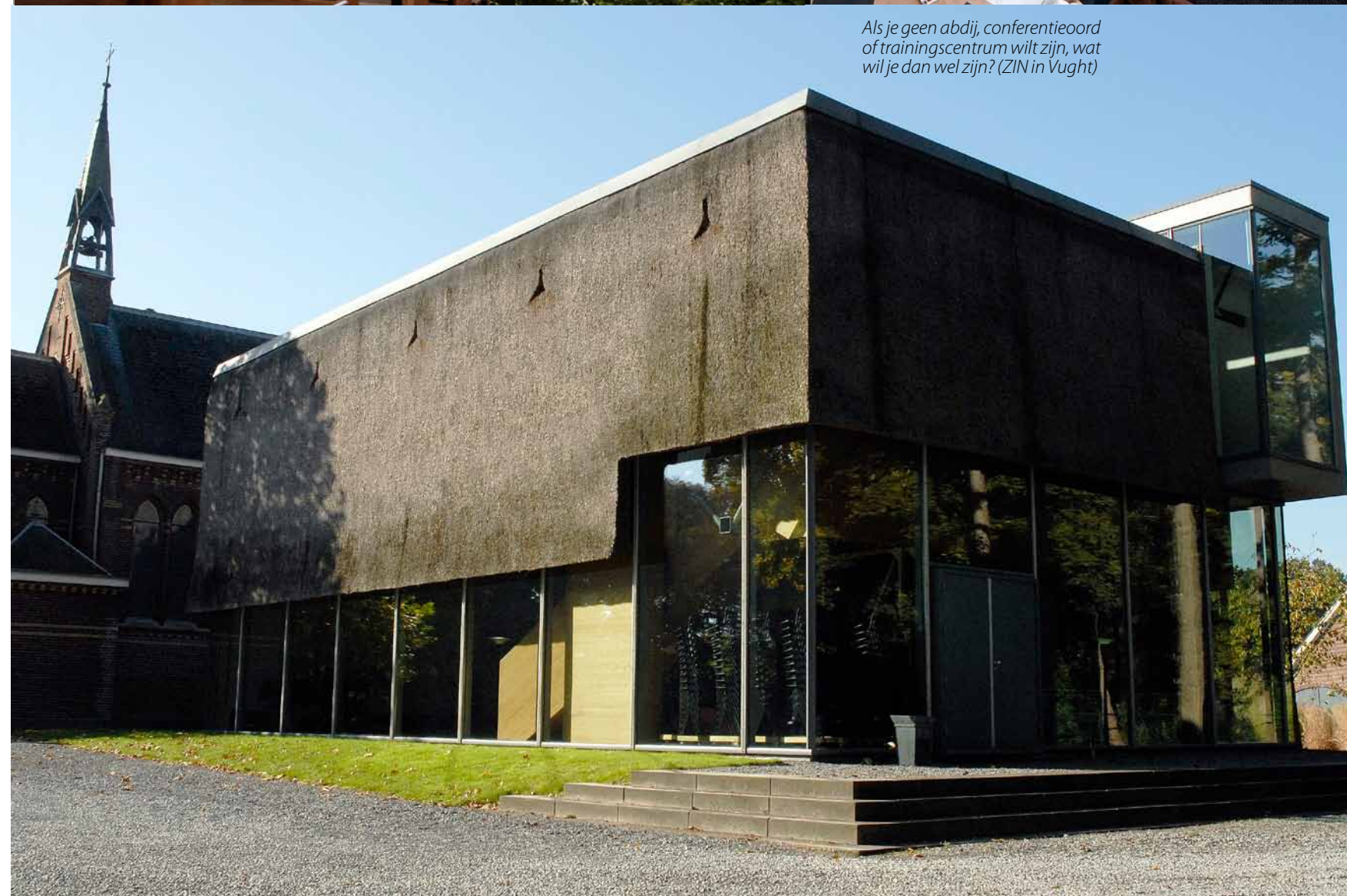
Op het Vughtse terrein werd ruimte vrijgehouden voor een nieuw fraterhuis, waar momenteel vijf mannen en twee vrouwen wonen. Maar ook wat dat betreft, staat het denken niet stil. Verschuren: “Wij kijken of er ruimte is voor nieuwe leefvormen, op voorwaarde natuurlijk dat nieuwe bewoners zich aan de uitgangspunten van de orde verbinden. Je moet in zo’n proces ook accepteren dat het niet slaagt. Dan houdt het gewoon op. Ik zie dat ook als een vorm van onthechting.”

De stichting moet zelf de broek ophouden

Er zou gedacht kunnen worden aan “sabbaticals” en opfriscursussen taal, wiskunde, kunstgeschiedenis of kunstnijverheid. (Augustinus)

Als je geen abdij, conferentieoord of trainingscentrum wilt zijn, wat wil je dan wel zijn? (ZIN in Vught)

Vertrouwen en respect

Bij de herbestemming van religieus erfgoed gaat het niet alleen om bakstenen, maar ook om mensen.

Voor de broeders en zusters legt een mogelijke herbestemming van hun klooster een reeks gevoelige vragen op tafel. Geven wij onze stichtingsplek op? Verplaatsen wij ons generaal (hoofdkwartier) naar een andere plek in de wereld? Hoe garanderen we dat we een verzorgde, rustige oude dag hebben? Hoe regelen we de respectvolle omgang met onze sacrale plekken, zoals kapel en begraafplaats?

Vaak belanden eigenaars van een klooster bij de overgang van oud naar nieuw op een speelveld waar andere partijen allerhande ideeën ventileren over de locatie waar de broeders of zusters vaak al tientallen jaren wonen. Dat creëert een spanningsveld, zegt Jasper van Deurzen, projectregisseur bij Agro & Co, de groene participatie- en ontwikkelmaatschappij van Noord-Brabant. "Het is op zijn zachtst gezegd onhandig over mensen te praten en te beslissen zonder ze daarin te kennen. Je hebt ze serieus te nemen."

Waarden en belangen van partijen die een rol spelen in het transitieproces liggen soms ver uit elkaar. "Het vertrekpunt van een kloostergemeenschap kan sterk verschillen van de ambities van een projectontwikkelaar. Toch zullen ze een gemeenschappelijke noemer moeten vinden waarop ze hun relatie kunnen uitbouwen. Dat vraagt vertrouwen en respect", zegt Van Deurzen.

De overdracht in 2010 van het Kruisherenklooster in Uden aan BrabantZorg is een mooi voorbeeld van wat vertrouwen en respect kan opleveren. De zorginstelling verbouwde het klooster tot achttien zorgappartementen, waar de paters, maar ook anderen, zich verzekerd weten van een veilige oude dag. De Kruisheren eisten wel dat hun kapel – traditioneel de plek waar de paters en de Udenaren elkaar ontmoetten – bleef bestaan.

Ontwikkelmaatschappij

De herbestemming van kloosters bevindt zich in een cruciale fase. Na een grondige inventarisatie zijn inmiddels enkele projecten in gang gezet.

De afgelopen tien à vijftien jaar kregen nogal wat religieuze gebouwen een nieuwe bestemming, maar die bestemmingswijziging ging zelden uit van de achterliggende ideeën van de orde. Herontwikkeling vereist bij ontwikkelaars en nieuwe eigenaren grote gevoeligheid voor emoties. Het is een zorgvuldig balanceren tussen creativiteit, identiteit en oorspronkelijke waarden.

Al die aspecten zorgen ervoor dat je er met een vraagbaak of een helpdesk niet komt. Daarvoor is de problematiek te veelzijdig (ruimtelijke ordening, financiering, integrale gebiedsontwikkeling). Menselijk bekeken grijpt herbestemming van kloosters diep in op het leven van religieuzen, die het gebouw als hun thuis ervaren.

ONTWIKKELEN IN SAMENHANG

De provincie Noord-Brabant heeft een investeringsbudget van ruim 120 miljoen euro vrijgemaakt

voor de herbestemming van landgoederen, kastelen, kazernes, fabrieken en kloosters. Met dat bedrag kunnen partijen aan de slag om een deel van de ruim 250 gebouwen nieuwe functies te geven. De ambitie is niet kloosters als afzonderlijke projecten tot ontwikkeling te brengen, maar juist in hun samenhang met de orde en de ruimtelijke omgeving. Op die manier kan een kloosterinfrastructuur ontstaan die aansluit bij de oorspronkelijke ruimtelijke kwaliteit van Brabant, het zogeheten Brabants Mozaïek.

Juist door oude kloosterwaarden te vertalen naar een eigentijdse combinatie van "toegewijd leven en werken" kan je nieuwe doelgroepen aantrekken. Snel kom je dan uit op woon-werkvormen die aansluiten op het denken en werken van Benedictijnen, Augustijnen en Franciscanen. De route daar naartoe kan

worden omschreven als "behoud door ontwikkeling". Op die route komen ruimte, economie en cultuur samen.

PUBLIEK-PRIVATE SAMENWERKING

Agro & Co heeft voorgesteld een speciale ontwikkelmaatschappij voor kloosters op te richten. Dat is een proactieve organisatie voor duurzame herbestemming waarbij private en publieke partijen met elkaar optrekken. Orden, gemeenten, provincies, woningbouwcorporaties en projectontwikkelaars hebben elk een specifieke rol te vervullen.

Religieuzen krijgen betrouwbaar advies en komen in contact met partijen die de gewenste transitie tot stand kunnen brengen. Tegen die achtergrond ziet de ontwikkelmaatschappij erop toe dat het hele proces (inclusief de uiteindelijke vervreemding van gebouwen) goed en integer verloopt.

INTERNATIONALE SAMENWERKING

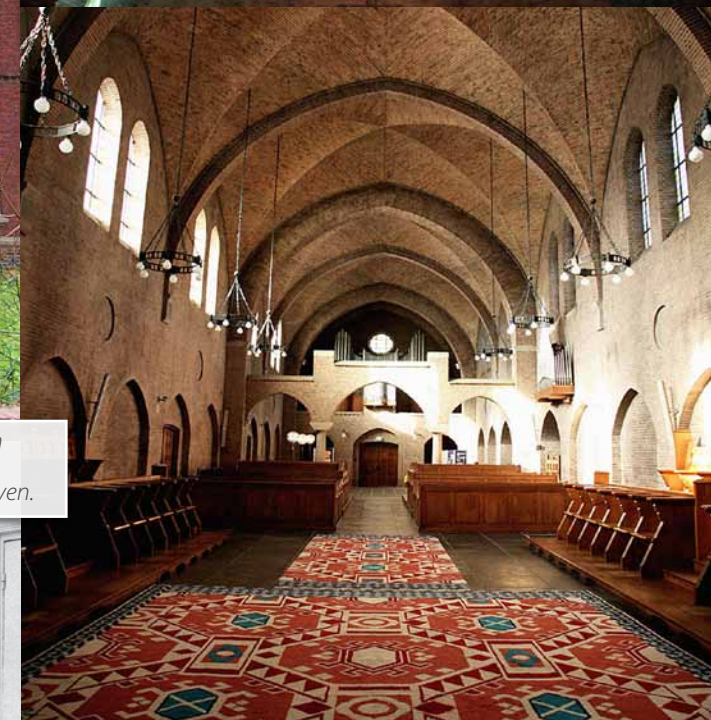
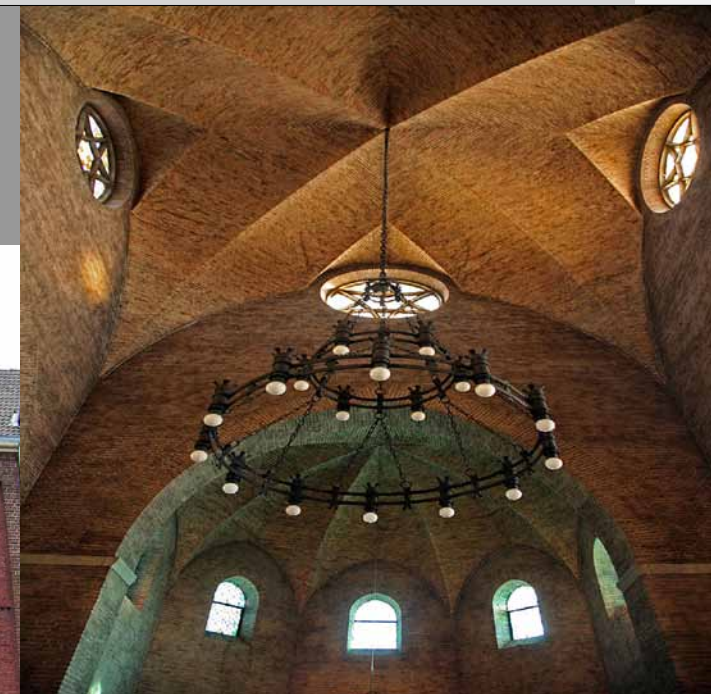
Nederlandse religieuzen hebben bij de samenwerkingspartners KNR (Konferentie Nederlandse Religieuzen), provincie Noord-Brabant en Agro & Co de vraag neergelegd of het mogelijk was samen te werken met Belgische orden en congregaties. Dat biedt kansen voor ervarings- en kennisuitwisseling. Bovendien gaat praten vanuit lotsverbondenheid een stuk makkelijker. Ten gevolge van dit verzoek van de religieuzen zijn inmiddels contacten gelegd met een aantal Belgische organisaties (Interdiocesaan Centrum/Centre Interdiocésain, Kempen Landschap, Strategisch Plan Kempen) en zijn samenwerking en kennisuitwisseling op gang gekomen.

↓ Er wordt gewerkt aan de opzet van een specifiek op kloosters gerichte ontwikkelmaatschappij om de complexe overgang van oud naar nieuw te begeleiden.

↓ Tot diep in de twintigste eeuw waren zorg en onderwijs in Noord-Brabant nauw met de religieuze orden verweven.

Hoe regelen we de respectvolle omgang met onze sacrale plekken, zoals kapel en begraafplaats?

